

TÜRK DÜNYASINI BİRLEŞTİREN UNSURLAR

Sıddık KORKMAZ¹

Öz

Türk dünyası; akrabalık, din, dil, tarih, coğrafya ve kültürü ile birlikte varlığını koruyan, canlı ve aktif nüfusuyla yarınlar için umutlar vaat eden ve küresel medeniyet yarışına olumlu katkılar sunma potansiyeline sahip yapısıyla, dünya üzerindeki dikkat çekici yerini muhafaza eden bir bünyeyi ifade etmektedir. Her devlet ya da toplumun olduğu gibi Türk dünyasının da çözmesi gereken bazı sorunları doğal olarak vardır. Türkler, Asya'da kurulan yeni devletler, bu devletlerde yaşayan genç nüfus, geçmişin birikim ve tecrübesi, kurulan yeni üniversiteler, bu kurumlarda eğitim gören yeni kuşak, uluslararası ticari faaliyetler, turizm ve rehberlik amacıyla gerçekleştirilen seyahatler gibi daha birçok unsurun olumlu katkısı ile karşı karşıya gelinen sorunların üstesinden gelmeyi hedeflemekte ve yarınlar için umutla bakmaktadır. İyimserlik ve cesaretle ele alındığı sürece, her sorun kendi içinde büyük bir fırsat ve çözümü de barındırmaktadır.

Bildiride Orta ve Batı Asya'nın büyük bir bölümünü yurt edinmiş olan Türklerin yaşadıkları coğrafyada kendilerini bir araya getiren unsurlar ele alınacak, başta dil olmak üzere, din, tarihî tecrübe, ortak coğrafya, gelenek, kültür ve ticaret gibi faaliyetlerin güçlü bir birliktelik oluşturmaya ne şekilde katkı sunabileceği incelenecektir.

Anahtar Kavramlar: Din, Dil, Tarih, Coğrafya, Gelenek, Kültür, Ticaret

1 Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: skorkmaztr@gmail.com

Elements Combining the Turkish World

Abstract

Turkish World; expresses a structure that keeping its remarkable position in the world within the framework of maintaining its presence with culture, geography, history, language, religion and kinship, its great white hope with its bright and active population, and its potential for positive contributions to the global civilization race. As in every state or society, there are natural problems that the Turkish world must solve. The Turks face the positive contribution of many new elements such as the new states established in Asia, the young population living in these states, the accumulation and experience of the past, the new universities established, the new generation of education in these institutions, international commercial activities, tourism and guidance. aims to overcome the problems and looks to the future with hope. As long as they are treated with optimism and courage, every problem has a great opportunity and solution in itself. The article will focus on the elements that bring together a large part of Central and West Asia in the region where Turks live, and how to form a strong association of activities such as religion, historical experience, common geography, tradition, culture and trade will be examined to offer contribution.

Keywords: Religion, Language, History, Geography, Tradition, Culture, Trade

Giriş

Türk dünyası; akrabalık, dil, din, tarih, coğrafya ve kültürü ile birlikte varlığını koruyan, canlı ve aktif nüfusuyla yarınlara umutla bakan ve küresel medeniyet yarışına olumlu katkılar sunma potansiyeline sahip yapısıyla birlikte dünya üzerindeki dikkat çekici yerini muhafaza eden bir bünyeyi ifade etmektedir. Her devlet, toplum ya da medeniyetin olduğu gibi Türk dünyasının da yüz yüze geldiği bazı sorunları doğal olarak vardır. Bunların üstesinden gelmek için Asya'da kurulan yeni devletler, bu devletlerde yaşayan genç nüfus, geçmişin birikim ve tecrübesi, kurulan yeni üniversiteler, bu kurumlarda eğitim gören yeni kuşak, uluslararası ticari faaliyetler, eğitim, turizm ya da rehberlik amacıyla gerçekleştirilen seyahatler ve daha birçok unsurun olumlu katkısı ile yarınlara umutla bakmaktadır.

Geleceğe bakabilmek için geçmişini görmek gerekiyor. Türklerin geçmişi her ne kadar göçebe kültüre dayansa da çoğunlukla aynı coğrafyada yaşamışlardır. Yaşanan göçler hayat idamesi amacıyla olduğu için iskân ve imar edilen yerler geneli itibariyle Asya'dır.²

Bizim bu çalışmamız, Türkleri bir araya getiren veya getirmesi gereken temel unsurların üzerine yoğunlaşacaktır. Öncelikle de söz konusu kitlenin en büyük ve etkin ortak değeri olan dil konusu üzerinde durulacaktır.

Dil

Bir milleti birbirine bağlayan en önemli unsur şüphesiz dildir. Türk 2 Tarih boyunca Türklerin yaşadığı coğrafya birine komşu olan dört ana bölgeden oluşmaktadır. Bunlar İdil-Ural, Kafkasya, Sibirya ve Orta Asya'nın çeşitli yerleridir. İdil (Volga)-Ural bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar; Kafkasya'da Azeriler, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Nogaylar; Orta Asya bölgesinde ise Kazak, Türkmen, Özbek, Kırgız, Karakalpaklar; Sibirya'da da Yakut (Saha), Tuva, Hakas ve Altaylılar bulunmaktadır. Günümüzdeki Rusya Federasyonu içinde yaşayan Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kabarda Balkar, Karaçay-Çerkez, Saha, Tatar ve Tuva adındaki dokuz cumhuriyet Türk milletine mensup ırklar olarak bilinmektedir. Özbekistan'a bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Moldova'ya bağlı Gagavuz Cumhuriyeti, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincang-Uygur Özerk Bölgesi gibi yerler de Türk ırkına bağlı insanların yaşadığı yerlerdir. <https://turk-dunyasi.cokbilgi.com/> (20.09.2018) Dünyadaki yedi bağımsız Türk Cumhuriyetine (Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ek olarak on iki özerk bölgeden de söz edilebilir. Bunlar İran Türkleri / Güney Azerbaycan, Irak Türkleri / Türkmeneli, Balkan Türkleri, Bulgaristan Türkleri, Yunanistan Türkleri, Makedonya Türkleri, Romanya Türkleri, Afganistan Türkleri, Kosova Türkleri, Sibirya Türkleri, Suriye Türkmenleri, Kafkasya Türkleri, Karay Türkleri, Nogay Türkleri ve Kumuk Türkleri şeklinde sayılabilir. <https://turk-dunyasi.cokbilgi.com/diger-turk-topluluklari/> (20.09.2018)

dünyasının ortak dili doğal olarak farklı lehçeleriyle birlikte Türkçe'dir. Asya'da etkin olarak konuşulan en yaygın dillerden birisi de budur. İnsanlar kelimeler ve kavramlarla düşünür ve anlam dünyasını inşa ederler. Bu dünyaya göre hayatlarını şekillendirir, topluma yapı verir ve kültürlerini kurarlar. Kurulan yapı üzerinde siyaset, ticaret, gelenek, ahlak, sanat ve edebiyat gibi unsurlar gelişir.

Yusuf Has Hâcib dili; anlayış ve bilgiye tercüman olan şey olarak tanımlar. Ona göre insanı dil kıymetlendirir, onunla saadet bulur; dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı dahi gidebilir. Dil bir bakıma, eşikte yatan aslana benzer. İnsan da o eşikten içeri girilen evin sahibidir. Evin sahibi dikkatli olmaz ise kapıda bekleyen aslan onun başını yiyebilir.³ Bundan dolayı fasih olmasının önemi büyüktür. Aynı şekilde insan ölümsüz olmak isterse gelecek nesillere kalacak söz söylemelidir. Çünkü her doğan ölür; ondan, eser olarak geriye sözü kalır. Kişi iyi söz söyler ise ölümsüz olur.⁴ Sözün iyisini bulmak o dili konuşan milletin öncülerine kalmıştır.

Bilim ve sanat üzerindeki değişimlerin birçoğu da dil üzerindeki tartışmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Dilin aslı ve özünü sözcükler oluşturur. Bu sebeple "kamus namustur" sözü meşhurdur. Sosyal bilimler dil temelli disiplinlerden oluşur. Düşünce ekolleri ve felsefî sistemler kavramlara yükledikleri anlamlarla birbirinden ayrılır. Kavramlara yüklenen anlamlar ayrışmalara yol açtığı gibi bütünleşmeyi de sağlamaktadır.

Anadolu Türkçesi Asya'ya doğru uzandıkça anlaşma aracı olmaktan uzaklaşmaktadır. Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Türkçelerinin aşama aşama birbirlerinden ayrıldığı bilinmektedir. Kırım, Tataristan ve Doğu Türkistan gibi bölgelerde konuşulan dillerin de durumu bunlardan farklı değildir. Türk devletlerinin suni bir etkiyle aynı şekilde konuşmalarını beklemek doğal olarak mümkün değildir. Öte yandan bu toplulukların aynı dili, yani Türkçe'yi değişik lehçeleri ile konuştukları da bir vakıdır. O halde ne yapılabilir?

Her şeyden önce her devletin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel yapıyı da göz önünde bulundurarak bu devletlerin tek bir

3 "Ukuşka biligke bu tilmaçı til, yaruttaçı erni yorik tilni bil. Kişig til ağırılar bulur kut kişi, kişig til uçuzlar barır er başı Til arslanturur kür eşikte yatur, ayâ evlig er sak başını yeyür." Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, trc. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974, s. 23. Ayrıca bkz. <https://kutadgubiligmetni.appspot.com/vii.html> (13.09.2018)

4 "Toğuşlı ölür kör kalır belgü söz, sözüñ edgü sözle özüñ ölgüsüz." Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 24.

alfabeye geçmeleri düşünülebilir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise en azından eğitilmiş ortamlarda tek bir dilin kullanılmasına gayret gösterilebilir. Lehçeleri dilin zenginliği olarak görmek mümkündür.

Bir dil, onun için hazırlanmış olan sözlüklerde yer alan kelime sayısının çokluğu ile zengin sayılmaktadır. Herkesin anlayabildiği ortak bir dil, bunun yanında diğer lehçelerin de yaşamasına imkân tanıyan bir yapılmaya gidilebilir. Başarıya dayalı tatlı bir rekabetten söz edilebilir. Bilim ve sanatı üreten lehçe kendiliğinden öne çıkacak ve yaygınlık kazanacaktır.

Lehçe farklılığının sebep olduğu problemler de olabilmektedir. Bunlar arasında, bir lehçede son derece saygın ve itibarlı kabul edilen bir kelime, öbüründe son derece ayıp ve hakaret içeren anlamlar taşıyabilmektedir. Bir yolu bulunup bu türden örnekleri ortadan kaldırmak için çalışmalar yapılmalıdır.

Bir dili değerli kılan tartışmasız olarak o dilde üretilen eserlerdir. İngilizce, İspanyolca, Çince ve Rusça gibi dünya üzerinde en çok kullanılan diller, ya o dillerin kullanıldığı coğrafyalarda yaşayan insanlar tarafından kullanılmakta ya da o dillerde üretilen ekonomik veya kültürel değerlere ulaşmak isteyenlerin arzuları sebebiyle öğrenilmektedir. O dili kullanarak dünya çapında ilgi çeken ve merak uyandıran bir eser yazılır ise ya söz konusu dil öğrenilecek ya da o dilde yazılan eser başka dile tercüme edilecektir. Türkçenin değer kazanması, Türkçede yazılan eserlerin değeriyle doğru orantılıdır. Türkçe konuşan ve yazan insanların dünya çapında değeri olan eserler vermeleri gerekmektedir.

Her şeye rağmen dilin yapısını korumak ve onu yaygınlaştırmak için Türk dünyasındaki topluluklar arasında bazı etkinlikler yapılabilir. Mesela edebiyat günleri kapsamında ortaklaşa şiir, roman, hikâye ya da diğer alanlarda yarışmalar düzenlenebilir. Fen ve sosyal bilimlerde Türkçe yayın yapan prestijli ve itibarlı saygın akademik ve edebiyat dergileri çıkarılabilir. Bu dergilerde alanın en yeni ve en güçlü çalışmaları yayınlanıp ve bu çalışmaları yapan yazarlar ödüllendirilebilir. Böylece en azından Türk dünyası genelinde Türkçe hem bu halkları birleştiren bir unsur hem de bilim ve edebiyat dili olma özelliğini koruyabilir. Sinema ve tiyatro alanında üretilen kaliteli eserler aracılığı ile ortak bir dil geliştirilebilir. Bu alan üzerinden ortak bir kültür dahi oluşturmak mümkündür. Üretilen eserlerin evrensel değerlerle uyumlu, Türk dünyasının yapısına uygun ve talep gören kalitede olması önemlidir.

Din

Din toplumların bir arada yaşaması için gerekli olan en temel unsurlardan birisidir.⁵ İnsan bedenini canlı tutan kan ve onun bedene sağladığı enerji ne ise dinin de topluma katkısı odur. Doğru anlaşılması kaydıyla dinin toplumu bir arada tutan, insanları hayata bağlayan ve birbirleri ile sağlıklı ilişkiler kurmasını sağlayan unsur olduğu söylenebilir. Toplum hayatının devam etmesi bakımından dinin rolü hiç de hafife alınacak bir husus değildir. Nitekim yaşanan sosyal ve kültürel sorunların çözümü bağlamında en çok gündeme gelen konu din ve onun anlaşılma biçimleri olmaktadır.⁶

Din, toplumların varlığı ve sürekliliği açısından çok önemli bir faktör olmakla birlikte dinden neyin anlaşıldığı ondan daha büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu yapının, bireyden toplum yapısına, siyasetten ekonomiye, ahlaktan kültüre varıncaya kadar etki ettiği pek çok alan bulunmaktadır. Başka bir ifade ile toplumun tanrıya bakışı ne kadar doğru ve sağlıklı ise o toplumun siyaset, ekonomi, ahlak ve sosyal yapısı o kadar doğru ve sağlıklı olmaktadır. Bir toplumun tanrıya bakışı ne kadar yanlış ve çarpık ise o toplumun siyaset, ekonomi, ahlak ve sosyal yapısı da o kadar yanlış ve eğri olmaktadır.

Din; “Allah tarafından insanlığa gönderilmiş, hem bu dünya hem de ahiret saadetini temin eden vad-i ilahi”dir. Bu vaadin günümüzdeki karşılığı İslam dinidir. Böyle olmakla birlikte din konusunu ideal ve gerçek ya da teori ve pratik ilişkisi bağlamında ele almak gerekmektedir. Bu ayrımın ideal kısmını Allah tarafından indirilen, ‘sahih din’, pratik kısmını ise insanlar tarafından yorumlanan ve hayata aktarılan, yani mezhep veya yorum olarak ayırmak daha doğru olur. Din ve mezhebin birbirinden farklı olduğu, birisinin temel ve evrensel değerler, diğerinin ise görece, güncel ve çoğunlukla yerel değerler üzerinden şekillendiği vurgulanmalıdır. İslam dininin temel kaynağı Kur’ân-Kerîm ve sahih sünnettir. Mezhep ise “din hakkındaki farklı anlayışların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan beşeri oluşumlar”dır.⁷ İslam dini temel kaynaklarına göre anlaşılması şartıyla, hem dünya hem de ahiret saadetini vaad etme vasfını korumaktadır. Ancak Mezhep, tarikat, cemaat ya da diğer beşerî

5 Korkmaz, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 15 vd.

6 Evkuran, Mehmet, “Türk Dünyasında Siyasal Kültür Sorunu”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu, 7-9 Mayıs 2015, *Bildiriler Kitabı*, Çorum 2015, s. 18 vd.

7 Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 19 vd.

oluşumlar din olarak algılandığında, söz konusu vaade ulaşma ihtimali pek kalmamaktadır. Sadece Türk dünyası değil, bütün İslam coğrafyasında görünen yapı bu iddiayı maalesef kendiliğinden ispat etmektedir.

Türklerin İslamiyet'i din olarak seçmelerinden sonra, Çuvaşlar, Bulgar Pomaklar ve Macarlar gibi bazı küçük grupları istisna tutulursa, ortak dinleri hep İslam olmuştur. Bu dine mensup olmanın verdiği enerji ile yaklaşık bin yıl kadar İslam dünyasına siyasi liderlik etme görevi Türklere kalmıştır⁸. Siyaset bir organize olma ve bir arada yaşama sanatıdır. Bu mesleğin dinamikleri itaat ve şecaate dayalı cesarettir, bilinenden bilinmeyi elde etmek anlamındaki bilgi ve eşyanın istihdamına (sanayi ve teknoloji) evrilince Türklerin siyasi alandaki etkinliği ortadan kalkmıştır. Onların bıraktığı alanı bilgi ve eşyayı daha etkin olarak kullanan batılı toplumlar almıştır. Maalesef bu el değiştirmede Türk toplumlarının İslam dinine dayalı olarak geliştirdikleri kültürü, mezhep ya da kültür olarak değil de din olarak algılamaları önemli bir yer tutmuştur.

Günümüzdeki Türk dünyasının mezhebi kimliğine bakıldığında, Azerbaycan, İran ve Irak'ta yaşayanlar hariç, tamamının Sünnî ve Hanefî olduğu görülür. Başta Afganistan'da yaşayan Türk boyları olmak üzere diğer ülkelerde yaşayan Müslüman nüfusun bir kısmı, Sünnilik - Hanefilik adı altında Selefliğe dönüşmüştür. Bu durum onların yarınlara umutla bakmalarına büyük bir engel teşkil etmektedir.⁹ Bu kamburdan kurtulmadıkları sürece emperyalistlerin oyuncağı olmaktan ve cihat adı altında iç savaş ve hizip kavgalarından kurtulma şansları pek yoktur. İnsanların dinleri ve bu dine getirmiş oldukları mezhebî yorumları kültürel ve tarihsel açılarından değerlidir ve saygıya layıktır. Ancak Şiîliğe mensup Türklerin mezheplerini din değil, bir mezhep olarak kabul etmedikleri sürece hem Müslüman nüfus içinde kendilerini temsil etmeleri hem de toplumlarını yarınlara hazırlama şansları zayıf görünmektedir.¹⁰

Türklerin tarih boyunca Müslümanlara armağan ettiği en önemli hediyelerden birisi, bugünkü Özbekistan sınırlarına dâhil olan Maverâünnehir bölgesindeki yetiştirdikleri alim ve irfan sahibi isimler ön plana çıkmaktadır. Bunlar arasında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akidesinin kurucu ismi kabul edilen İmam Mâtürîdî özellikle hatırlanmalıdır. Ebû Hanife geleneğinden gelen Mâtürîdî sistemini geliştirerek bir ahlak

8 Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 63 vd.

9 Küçük, Abdurrahman, *Asrın Kızılması Türk Birliği*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 98 vd.

10 Evkuran, Mehmet, "Sünnilikte Temsil Sorunu", *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*, Anadolu İlahiyat Akademisi, Yayınları, Ankara 2016, s. 84, 85.

sistemi oluşturmaya çalışan Ahmet Yesevî de ayrıca anılmalıdır. Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olan Türk dünyasının büyük bir kesimi için bu iki önemli ismin üretmiş oldukları sistem ortak değer olma özelliğini hala korumaktadır.

Günümüze gelindiğinde Türklerin din anlayışlarını hayatın gerçekleri ile uyumlu olarak yeniden yorumlamaları büyük bir kazanç olacaktır. Bu kazanç onların geleceklerini aydınlatacaktır. Hayata anlam katan ve insanı özgürleştiren din anlayışına ulaşmanın yolu din anlayışını tashihten geçmektedir.

Tarih

Tarih toplumların hafızalarıdır. Hafızasını kaybetmiş bir insan kişilik ve kimliğinden başlamak üzere, onu o yapan birçok dayanağını yitirdiği gibi bir toplum da tarihini iyi bilmediği zaman birçok önemli değerinden mahrum olmuştur.

Tarih denildiği zaman çoğunlukla siyasi tarih anlaşılmakta ve geçmişte kurulan devlet isimleri sayılmaktadır.¹¹ Bir Türk olarak insanlık tarihinde bu devletlerin yer almasıyla elbette haklı olarak gurur duymaktayız. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus, tarihleri boyunca Türklerin on yedi tane devlet kurmakla birlikte öte yandan aynı Türklerin yıktığı on yedi tane devletin bulunmasıdır. Roma imparatorluğunun üç bin yıl yaşadığı bilinmektedir. Türklerin neden bu kadar uzun soluklu imparatorlukları olmamıştır? Kanaatimizce; bu sorunun birçok cevabı olmakla birlikte söz konusu devletlerin kendilerini yenileyememesi ve çağın ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalmasıdır. Başka bir ifade ile insan unsurunu eksene alamamış ve egemenliği altında yaşayan insan topluluklarını harekete geçirmeyi başaramamıştır. Her şeye rağmen bu devletlerin kurulması ve yıkılmasını kabullenmek, İbn Haldun'un meşhur tezinde de

11 Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler ve Memlûklüklüer gibi bazı devletler göz ardı edilmekle birlikte yaygın kanaate göre bilinen bu devletler şunlardır: 1-Büyük Hun İmparatorluğu: MÖ 220- MS 216 (Teoman Yabgu) 2-Batı Hun İmparatorluğu: MÖ 48-MS 216 (Pi) 3-Avrupa Hun İmparatorluğu: 375-469 (Balamir) 4-Ak Hun İmparatorluğu: 420-552 (Aksuvar) 5-Göktürk Kağanlığı: 552-745 (Bumin Kağan) 6-Avar Kağanlığı: 565-835 (I. Bayan) 7-Hazar Kağanlığı: 651-983 (Böri Şad) 8-Uygur Kağanlığı: 745-1368 (Kutluk Bilge Kül Kağan) 9-Karahanlı Devleti: 840-1212 (Bilge Kül Kadir Han 10-Gazne Devleti: 962-1183 (Alp Tigin) 11-Büyük Selçuklu Devleti: 1040-1157 (Tuğrul) 12-Harezşahlar Devleti: 1097-1231 (Kutbeddin Muhammed) 13-Altın Ordu/Orda Devleti: 1236-1502 (Batu Han) 14-Timur İmparatorluğu: 1368-1501 (Timur) 15-Babür İmparatorluğu: 1526-1858 (Babür) 16-Osmanlı İmparatorluğu: 1299-1922 (Osman Gazi). Bazıları için bkz. Güngör, *Tarihte Türkler*, s. 14 vd.

ifade ettiği gibi bu yapıları canlı organizmalara benzetmek gerekmektedir. Yani doğmaları büyümeleri ve ölmelerini tamamen doğal karşılamak daha doğrudur. Belki bu yapıları canlı organizmalara benzettiğimiz için bunların ömürlerini uzatmak amacıyla kurumsallaşmanın önemini, tarihi tecrübeden çıkarmak mümkün olacaktır.

Tabiatı icabıyla tarihçilik ciddi iştir ve Türk devletleri tarihini incelemek için oluşmuş bir hayli birikim vardır. Türk dünyasını birleştiren ortak değerleri tespit etme için, bu birikimin bilimsel yaklaşımlarla incelenmesi, tanımlanması ve anlaşılması çok önemlidir. Bilim olarak tarihin iki anlamından söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi “insanların, toplumların geçmişi olarak” tarih, ikincisi ise “bu geçmişi inceleyen bilim veya disiplin olarak” tarihtir.¹² Her iki bakış açısıyla da yapılacak çalışmalar gelecekteki Türk dünyasının kader çizgisini belirlemeye katkı sağlayacaktır. Geçmiş bilim ve disiplin açısından bakmak geleceğe dair malzemeler verecektir.

Tarihi bilmek ve tarihten örnekler vermek güzeldir. Fakat daha güzel olanı tarihte yaşamadığını bilmek ve bugünde yaşadığının farkında olmaktır. Tıpkı Kur’an’ın Müslümanlar için bir tavsiye kaynağı olduğu gibi tarihin de Türklere bir öğretmen olduğunun farkında olmak önemlidir. Tarihi bir hapishane olarak değil bir müze olarak görmek daha yararlıdır. Gelecek nesiller Türk topluluklarının birbirleri ile nasıl savaştıklarını değil, birbirleri ile dayanışma içinde nasıl yaşadıklarını okumalıdır. Timur’un, Yıldırım Beyazıt ile mücadelesi, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail’in savaşları tarihimizdeki övünülecek hususlar olmayıp, üzerinde yeniden düşünülmesi gereken acı hatıralardır. Bununla birlikte geçmişin acılarından daha ziyade başarı ve zaferlerine odaklanmak daha doğru olacaktır. Sebep sonuç ilişkisi bakımından bu ülkelerin neden kuruldukları ve aynı şekilde neden yıkıldıkları dikkat çekici bir konudur.

Günümüzde tarihi olayları kişi eksenli değil kavram ya da kurum eksenli okumak önemsenmelidir. Özellikle orta öğretimde yer alan öğrenciler geçmişin tarihini okurken mesela Fatih Sultan Mehmet dönemi, Türklerin İstanbul’u, Doğu Bizans’tan aldığı dönem değil de, kendi çağındaki bilim ve teknolojiyi en ileri düzeyde kullandığı dönem olarak okumalıdır. Öte yandan Osmanlı’nın son yıllarını Sultan Abdülhamid’in siyasi ve toplumsal dehası veya ülkenin dış güçlerin baskısı altında olduğu zaman değil de, coğrafi keşiflerde aktif olarak yer almamasının bedelini ödediği, küresel paradigmanın değişimini göremediği, ülkenin fikri ve siyasi bütünlüğünü kaybetme noktasına geldiği, ekonomik düzenlemeleri zamanında

12 Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 190.

yapamadığı kesit olarak okumalıdır. Kanaatimizce tarihçiler, kurumlar ve kavramlar ekseninde yeni bir tarih okuması yapmayı gündemlerine aldılar.

Bütün haşmetiyle birlikte Türk dünyasının geçmişi ve bugününe bakıldığında daha yapılacak çok şeyin olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bunların başında ortak bir dinî ve millî kültür üretmenin lüzumundan söz edilebilir. Hemen hemen her Türk devleti için bu ortak kültür büyük bir ihtiyaçtır. Aynı şekilde bütün bir Türk dünyası açısından da son derece önemlidir. Türklerin doğal coğrafyası olan Asya'daki komşuları hakkında bilgi ve fikir sahibi, Çince, Sanskritçe, Rusça bilen ilim adamları yetiştirilmelidir. Yetişen ilim adamlarının Hinduizm, Budizm ve Şamanlık gibi bölgede yaygın olan dinler hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları gerekmektedir.

Tarih kültürü açısından hatırlanması gereken hususlardan birisi de elimizde bulunan zengin tarihi mirasın ne şekilde kullanılacağıdır. Gerçekten de Balkanlardan, Çin seddine kadar ulaşan büyük coğrafyada tarihi mirasımız vardır. Ancak bu hazinenin yeterince değerlendirildiğini söylemek pek mümkün değildir. En başta bu coğrafya içinde yer alan mirasın yeterince korunup korunmadığı tartışmalıdır. Korunmasında sorun olmayan eserlerin de ekonomik ve kültürel bir değere dönüştürülüp dönüştürülmediği tartışmaya açıktır. Günümüzdeki batı ülkelerinin birçoğu müzecilik faaliyetinden büyük kazançlar elde etmektedir. Sıradan bir müzeye girişin bedeli toplama vurulduğunda o ülke için yüksek miktarlara tekabül etmektedir. Bu eserleri ziyaret eden turistlerin o ülkelerin hazinelerine katkıları son derece yüksek meblağlara ulaşırken, yapılan işin insan gücüne ihtiyacı veya maliyeti oldukça düşüktür. Ne Türkiye'de ne de öteki Türk devletlerinde böylesi kurumların yaygınlığından söz edebilmekteyiz. Daha birçok tarihi eser ya da alan keşfedilmeyi beklemekte ya da keşfedilenler korumaya muhtaç şekilde çürümeye terk edilmiş durumda kalabilmektedir. Siyasi ya da ideolojik kısır tartışmalardan kurtulup, yaşadığımız coğrafyayı imar etmenin yolları aranmalıdır.

Kültür ve Gelenek

Türk dünyasının en eski ve en değişmeyen ortak paydasının sahip oldukları gelenek, yani kültürleri olduğu söylenebilir. Bunların başında dili ve dine bakış açısını özellikle zikredebiliriz. O halde gelenek ya da kültür denilen şey nedir?

Geleneği, toplumu bir arada tutmaya yarayan örf, adet veya adı üzerinde “gelene eklenen şeyler” olarak tanımlamak mümkündür. Kültür de toplumların ortaklaşa yaratmış oldukları soyut bir algıdır. Ziraatla uğraşmaya başladıktan sonra insanlar, toplumsal düzeni sağlayan hayali kurgular geliştirmişlerdir. Bu kurgular insanları doğumlarından itibaren belirli biçimde düşünmeye, bazı standartlara ve kurallara uygun olarak davranmaya ve belli şeyleri istemeye alıştırdılar. Böylece milyonlarca yabancıların etkili biçimde işbirliği yapmasını sağlayan yapay içgüdüler oluşmuştur. Başka bir ifade ile bu yapay içgüdüler ağına kültür denilmiştir.¹³ Otorite algısı, aile kurumu ve bu kurumda yer alan yaş büyük kimselere gösterilen saygı, bir arada yaşama, hayatın devamını sağlayan ortak değerlerin birçoğu da kültür olarak tanımlanabilir. Kullanmakta olduğumuz para, ulaşımında yararlandığımız taşımacılık araç ve organizasyonları, eğitim, hukuk, sanat ve siyasetin araçları da aynı şekilde kültürün parçalarıdır.

Burada tartışmaya açmak istediğimiz bir husus bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat terkinde yer alan “Sünnet” ifadesinin karşılığı “gelenek” olabilir mi? Günümüzde sünnet, geliştirilmesi gereken bir gelenek olarak değil, özellikle Selefi kanadın baskısıyla ve bidat kavramına yaslanarak, değiştirilmemesi gereken yapı, hatta dogma olarak algılanmaktadır. Oysa içerik itibarıyla kültür ve sünnet ifadeleri birbirlerine çok yakındır. Yani kültürü geliştirip zenginleştiren her türlü “olumlu girişim” Ehl-i Sünnet anlamını taşımaktadır. Çünkü fizik kurallarının aksine, insan ürünü olan sistemler çelişkilerle doludur. Kültürler, daima bu çelişkileri gidermeyi denerler; bu süreç de kaçınılmaz olarak değişimi getirmektedir. Kültür inşayı, gelenek de bu inşanın sürekliliğini ifade etmelidir. Yani kültür çekirdeği, gelenek de o çekirdeğin ağaca dönüşmüş olduğu sürece benzerdir. Kur’ân-ı Kerîm’de bu hakikat şu Âyet-i Kerîme ile ifade edilmektedir:

“Kim güzel bir işe vesile olursa ondan kendisi için bir nasip olur; kim de kötü bir işe aracılık ederse onun da buna denk bir payı olur. Allah her şeyi koruyup hakkını vermektedir.”¹⁴

Selefi zihniyetin hilafına Hz. Peygamber’in sünneti içinde kültürel değişimi takip etmeyi emreden nasihatler bulunmaktadır. Tezimizin de dayanağı olan bir rivayette Cerîr b. Abdullah adlı bir sahabî şu olayı anlatır:

13 Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, Kolektif Yayınları, İstanbul 2017, s. 169 vd.

14 Nisa, 4/85.

“Biz öğleden önceki bir vakitte Hz. Peygamber’in yanında idik. Alaca kumaştan yapılmış kıyafetleri ve abâ denilen kumaşı başından geçirmiş, kılıçlı, çoğu Mudâr kabilesinden, yarı çıplak bir topluluk Peygamber’in yanına geldi. Onlarda gördüğü fakirlik sebebiyle Hz. Peygamber’in yüzü değişti. Odadan çıktı, Bilal’e haber verdi, o da ezan okudu, arkasından kamet etti. Hz. Peygamber de öğle namazını kıldırdı. Sonra oradakilere bir konuşma yaptı ve şunları söyledi:

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ondan da yine onun zevcesini var eden, ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi ile (adını anarak) birbirinize dileklerde bulunduğunuz, Allah’tan ve akrabalık (bağlarını kesmek) ten sakının. Çünkü Allah ne yaptığınızı görmektedir.”¹⁵ “Ey iman edenler! Allah’tan sakının! Herkes yarın için bugün ne gönderdiğine baksın. Allah’tan sakının, çünkü Allah, ne yaparsanız yapın, hakkıyla ondan haberdardır.”¹⁶ Sonra “Her kim dinarından, dirheminden, giyeceğinden, bir sâ kadar buğdayından, kuru hurmasından hatta elinde olan bir hurmanın yarısından dahi tasadduk etsin” diye buyurdu. Bunun üzerine Ensar’dan bir adam büyük bir torba getirdi. Ağırlığından neredeyse onu kaldıramıyordu. Halk (Mudârlılar) birbiri ardına sıraya girdi. Nihayet, yiyecek ve giyecekten iki yığın gördüm. Sonunda gördüm ki, Hz. Peygamber’in yüzü altın gibi parlıyordu. Sonra Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Kim İslam’da iyi bir gelenek başlatır / yol, yöntem ve adet geliştirirse, başlattığı geleneğin / âdetin, ecri ve sevabı kendisinden sonra, onunla (o adetle) amel edenlerin ecirleri, sevabından hiçbir şey eksilmeden ona aittir. Kim de İslam’da kötü bir gelenek başlatırsa, başlattığı geleneğin günahı ve kendisinden sonra onunla amel edenlerin günahları, günahından bir şey eksilmeden ona aittir.”¹⁷

Sünnet ya da kültür denilen şeyin geliştirilmesi gereken bir gelenek olduğunu bu rivayetten anlamak mümkündür. Başka bir ifade ile bize “Sünnetin sünnetini” tanımlamaktadır. Hayatın değişkenliği, bu günün geçici oluşu ve yarına, sadece topluma kazandırılan pozitif değerlerin kalacağı başka büyük isimler tarafından da dile getirilmiştir. Yusuf Has Hâcib’in; “Her yaşayan er-geç ölecek ve toprağa düşecektir; insan iyi nâm ile ölürse, adı yaşar.” sözü yeniden hatırlanabilir.¹⁸

15 Nisa, 4/5.

16 Haşr, 59/18.

17 en-Nevevî, Muhiddin Ebî Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Riyâzu’z-Sâlihîn min Kelâmi Seyyi-di’l-Mürselîn*, thk. Komisyon, Daru’l-Hayr, Dimeşk-Beyrut 1408/1988, 19, bab. 171. hadis, s. 79-80.

18 “Tirig ölgü âhır töşenü yerig, kişi ölse edgün kör atı tirig”. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 28.

Türklerin günümüzde dahi yaşatmakta oldukları daha birçok ortak kültürel değerleri vardır. Mesela zor zamanlarda bir araya gelip devlet kurmalarından tutun da dini hayatlarında tek tanrı inancına sahip olmaları, hırsızlık ve iffetsizlik gibi ahlaksızlık örneği olan uygulamaları sevmemeleri, şamanlık, kamlık, büyü, sihir, uğur ve uğursuzluk gibi hususları kültür olarak taşımaları, hayatı kadın ve erkek ortaklaşa paylaşmaları, düğün, dernek, eğlence, yas ve cenaze gibi törenlerinin Türk Cumhuriyetlerinde benzerlik göstermesi gibi daha pekçok örneği saymak mümkündür.

İnsanların hayat kalitesini artıran, onların saygınlık ve mutluluğunu besleyen herhangi bir kültürel değere sahip çıkmak en akıllıca şey olsa gerektir. Ancak günümüze gelindiğinde Türk dünyasının sahiplenmesi gereken bazı kültürel değerlerin de olduğunu ifade etmek mümkündür. Halâ yaşatılmakta olan değerlere ilaveten efsane ve hurafeden arınmış salt bilgiye değer vermenin gerekli olduğu vurgulanmalıdır. Bilgi ile gidilmeyen yolun sonu nasıl karanlık, kültürünü bilgi ile desteklemeyen toplumların da geleceği aydınlık olmayacaktır.

Anadolu hariç Türk dünyasının büyük bir kısmının Rus işgal sürecinden geçtiği bilinmektedir. Bu dönemde Türk topluluklarının nüfusları oldukça azalmıştır. Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Tataristan gibi yerlerde nüfus sayısı oldukça düşüktür. Bu bölgelerde aile kurumu özendirilmeli ve gençler evlenmeye teşvik edilmelidir. Aile bir toplumun çekirdeğidir. Aile olmadan bir toplumdaki söz etmek neredeyse imkânsızdır. Aile yapısını güçlendirecek ve aile kurmayı özendirecek politikalar geliştirilebilir. Aile ile birlikte doğal olarak akrabalık bağlarını güçlendirici kültür politikaları üretilebilir. Aile ve akrabalık bağlarını önemseyen şiir, roman, hikâye, dizi, film vb. gibi edebi ürünlere önem verilip bu ürünlerin sinema ve tiyatroya aktarılmasına gayret edilebilir.

Kültürün üretildiği en önemli merkezlerden birisi de üniversitelerdir. Maalesef dünya geneli ile kıyaslandığında, fen bilimlerinde olduğu gibi, sosyal bilimlerde de üniversitelerimizin yeterli varlığı gösterdiği iddia edilemez. Oysa bu kurumlar, evrensel ölçekte bilgi üretmesi gereken yapılardır. Tarihte bilgi üretim merkezleri olarak sayılan medreselerimiz,¹⁹ Doğu, Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Karadeniz ve Asya'nın birçok bölgesinde görüldüğü gibi, bilgi üretmek yerine geçmişin malumatını tekrar eden yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu acı durum bir an önce değiştirilmeli, yapısal bir sorun var ise giderilmeli, bu yapılara

¹⁹ Akgül, Mehmet, *Türkiye'de Din ve Değişim Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 146 vd.

gerekli imkânlar sağlanmalı ve hızla bilginin üretildiği merkezlere dönüştürülmelidir. Türk dünyasındaki üniversiteler arasında, neyin hedeflendiği açık olan ortak projeler yapılmalı, hoca ve öğrenci değişim programları daha ciddi ve işlevsel hale getirilmelidir.

“Dilde, fikirde, işte birlik” deyişiyle hatırladığımız İsmail Gaspıralı, ömrünün büyük bir bölümünü ana vatanının dışında geçirmek zorunda kalan Musa Carullah Bigiyev, Şahabeddin Mercani ve adını saydığımızda uzun bir liste tutacak isimler Türk kültür dünyasının silinmez isimlerindedir. İslam’ın daha doğru anlaşılması ve yeni nesillerin daha aydın bir şekilde yetişmesi için başlattıkları Cedidcilik hareketi, başta Türkiye olmak üzere Müslüman toplulukların üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. Asya bölgesinde başlayan bu hareket Türk dünyasındaki kültür hareketlerini etkilemeye devam etmektedir ve etmelidir. Zeki Velidi Togan, Halil İnalçık gibi bilim dünyasına önemli katkılar sunan ilim ve fikir adamlarını yetiştirecek ilimi gelenek desteklenmelidir.

Kültürün gelişmesi ve geleneğin sürdürülebilmesi, içinde yaşanılan toplumdaki hukukun işlevselliği ile ilişkilidir. Hukukun üstün olduğu toplumlarda bilim, kültür ve sanat doğal olarak gelişir ve serpilir. Tarih boyunca bunun olmadığı toplumlarda ise sefahat, çürüme ve çöküş yaygınlaşmıştır. Özetle var olan ortak kültürel değerleri korumak ve toplumların kalkınmasına katkı sunacak yeni değerler üretebilmek için hukuk gözetilmelidir. Türk dünyasını birleştirecek kültürel unsurlar hukuk tarafından korunan gelenek içerisinde üretilebilir.

Ticaret

Ekonomi ve coğrafya konusunu Türk dünyasını birleştiren değil “birleştirmesi gereken” hususlar şeklinde ele almak daha doğru olur. Aynı dil, din, kültür ile birbirine bağlı coğrafyayı paylaşmamıza karşın yeterince ekonomik ortaklıklarımızın ve coğrafi ilişkilerimizin olduğundan söz etmek mümkün görünmüyor. Ticaret geçmişte birçok şeyi etkilemişti. İpek yolu diye bilinen ticari hat nerden başlatılıp nerede bitirilirse bitirilsin, Türk coğrafyası üzerinde gerçekleşmiştir. Büyük Türk devletlerinden olan Selçukluların bıraktığı en büyük miras ticaret yolları üzerine inşa etmiş oldukları han, hamam ve kervansaraylardır. Bu yapıların birçoğu günümüzde hala ayakta durmaktadır. İslam dininin bugünkü yayıldığı coğrafyaya öncelikle Müslüman tacirlerin seyahatleri sonucu yayıldığını hatırlamak gerekmektedir.

Birçok şeyde olduğu gibi ticaretle de ciddi değişimler yaşanmıştır. Kara

taşımacılığının yerini deniz, insan gücünün yerini de makinenin aldığı dönemde Türklerin bu dönüşüme dâhil olmamaları sebebiyle ticaret ve ekonomi onları birleştiren ortak nokta olmaktan çıkmıştır. Sanayileşme devrimi sürecinde Türkler ve Müslümanlar yer alamamışlardır. Günümüzde yeni enerji kaynakları ve dijital teknoloji geleceği belirleyecek gibi görünmektedir. Türkistan coğrafyasında yaşayan milletlerin bu dönüşüme aktif olarak katılmamaları gelecek nesillerinin daha da büyük tehditler altında kalacakları anlamına gelmektedir.

Şüphesiz Asya'nın yeraltı ve yer üstü zenginlikleri bakımından en değerli bölgeleri Türklerin yaşadığı yerlerdir. Ancak bu kıymetli hazine yeterince ve etkili bir şekilde kullanılmaz ise sahip olunan kaynakların kendilerine bir faydası olmayacaktır. Türklerin ya da o bölgelerde yaşayan insanların bu imkânları kullanmamasının arkasında askeri ve siyasi engeller olduğu ileri sürülebilir. Fakat bu engeller, yapılacak hiçbir şeyin olmadığı anlamına gelmemelidir. Ticaret, teknoloji, edebiyat ve barış temelli politikalar üretmek gibi alternatif alanlara yönelerek yeni etkinlik alanları açmak her zaman mümkündür.

Her ne kadar üçüncü sınıf ülkelerin uğraş alanı olsa da ekonomik ilişkileri canlandırmak adına turizm üzerinde durulabilir. Ata yadigârı olan tarihi eserlerin ziyareti dindar kesimler için oldukça önemlidir. Denize kıyısı olan ülkelerdeki sahiller az kullanılan imkânlar olarak önümüzde durmaktadır. Anadolu, Asya'da yaşayan Türkler için deniz turizmi ile cazibe merkezi iken Asya ülkelerinde yer alan dağ ve çöller de Anadolu'da yaşayan Türkler için ilgi çekici mekânlardır. Bu hareketlilik kültürel etkileşimin önünü açacaktır. Bu ülkeler arasındaki alışverişleri kolaylaştıracak düzenlemeler yapıp ithalat ve ihracat türü etkinlikler daha da kolay hale getirilebilir. Hava ve kara yoluyla ulaşım imkânlarının kolaylaştırılması yönünde daha fazla adımlar atılabilir.

Günümüzde özellikle Türkiye'nin sağlık alanında haklı bir yerinin olduğu bilinmektedir. Asya'da yaşayan Türklerin bu alanda Türkiye'yi tercih etmelerinin önünde hiçbir engel yoktur. Buna karşılık alternatif tıp denilen yardımcı tedavi yöntemleri de Asya ülkelerinde yaygındır. Bu alanda hizmet almak isteyen hastaların Asya'daki Türk cumhuriyetlerini seçmesi teşvik edilebilir. Başarılı bir organizasyonla bu düşüncelerin hayata geçirilmesi mümkündür.

Buhara, Taşkent, Semerkant, Çimkent, Türkistan, Merv, Kırım, Kazan, Bakü, Tiflis, İsfahan, Rey, Tebriz, Delhi, İstanbul, Konya, Kayseri, Erzurum gibi birçok şehir, sıradan bir Türkün hemen tanıdığı ve aşına olduğu yer

adlarıdır. Türk dünyasının tarih ve kültürünün kodları bu şehirlerde dokunmuştur.²⁰ Yaz ya da kış aylarında bu şehirlere düzenlenecek olan kültür turları hem mümkün hem de kıymetli olacaktır. Ayrıca bu şehirlerde yaşanan mutfak kültürü hem birbirine oldukça yakın hem de çok lezzetlidir. Bu alanlarda yapılacak etkinlikler ekonomik birlikteliğe ciddi katkı sağlayacaktır.

Günümüzde spor ve müzik gibi alanlar ticari etkinlikler içerisinde önemli bir yere sahiptirler. Türk dünyasına mensup ülkeler arasında spor turnuvalarının düzenlenmesi söz konusu olabilir. Cirit, güreş, okçuluk ve binicilik gibi ata sporları alanında çeşitli etkinlikler düzenlenebilir. Aynı şekilde, iktisadın arz-talep dengesi göz önünde bulundurularak müzik festival ve yarışmaları yapılabilir.

Sanayi ya da askeri alanlar gibi daha büyük çaptaki işler becerikli siyasetçileri beklemektedir. Petrol, doğalgaz, yeraltı madenleri gibi stratejik öneme sahip maddelerin bu ülkeler arasında tedavül edilmesi ve işlenmesinin imkânları elbette vardır. Doğu Türkistan gibi birkaç bölge hariç Türk dünyasının herhangi bir yerine vize uygulaması olmaksızın gidip gelmek mümkündür. Mümkün olmayan yerlerdeki engeller de kaldırılabilir.

Ekonomi çok değişken ve hatta günlük etkenlerle şekillenebilen bir yapıya sahiptir. Temel dinamiğini arz ve talep ilişkisi belirlemektedir. Arz ve talebi şekillendiren kültürün değişken yapısıdır. Özetle Türk dünyası kültür üreten bir merkez haline gelirse ekonomi ve üzerinde oturduğu coğrafyanın onları birleştiren bir unsur olmasından söz etmek mümkündür.

Sonuç

Sonuç olarak Türk dünyası yaklaşık iki yüz elli milyonluk nüfusu ile çoğunluğu Asya'da yaşayan önemli bir milletin mensup olduğu bölgenin adıdır. Tarih boyunca bu millet kurmuş olduğu devletleri aracılığıyla sınırları dâhilinde yaşayan insanlara barınak olmuştur. Bu milletin dili, dini, ve tarihi bazı ufak tefek farklılıklar olmakla birlikte aynıdır.

Günümüze gelindiğinde, her toplum ve milletin sahip olduğu sorunlar gibi Türk dünyasının da bazı sorunları vardır. Geçmişinde olduğu gibi birlik ve bütünlüğünü koruyarak, savaş yerine barışı esas alıp, aklı, bilgiyi

²⁰ Lapidus, Ira M. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, trc. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 195 vd.

ve adaleti en üstün değer olarak gördüğü sürece sorunlarının üstesinden kolayca gelecektir.

Kaynakça

Akgül, Mehmet, *Türkiye’de Din ve Değişim Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

en-Nevevî, Muhiddin Ebî Zekerıyya Yahya b. Şeref, *Riyâzu’z-Sâlihîn min Kelâmi Seyyidi’l-Mürselîn*, thk. Komisyon, Daru’l-Hayr, Dımeşk-Beyrut 1408/1988.

Evkuran, Mehmet (Ed.), *İslam’ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*, Anadolu İlahiyat Akademisi, Yayınları, Ankara 2016.

Evkuran, Mehmet, “Türk Dünyasında Siyasal Kültür Sorunu”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu, 7-9 Mayıs 2015, *Bildiriler Kitabı*, Çorum 2015.

Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

<https://kutadgubiligmetni.appspot.com/vii.html> (13.09.2018)

Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lûgat-it-Türk Türk Dili Divanı*, çev. Fuat Bozkurt, Eğitim Kitapevi, Konya 2012.

Korkmaz, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Küçük, Abdurrahman, *Asrın Kızılması Türk Birliği*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

Lapidus, Ira M. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, trc. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996.

Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, trc. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.